

ПРОЕКТУВАННЯ ВИБОРЧИХ СИСТЕМ: МЕТОДИ ПЕРЕВЕДЕННЯ ГОЛОСІВ ВИБОРЦІВ У МАНДАТИ

У черговій частині статті, присвяченій проблемі розробки виборчих систем, розглядається питання переведення голосів у мандати за пропорційної виборчої системи партійних списків. Автор коротко описує історію проблеми, визначає методи квот та дільників як основні різновиди способів переведення голосів у мандати, а також подає формули розрахунків для названих методів. Окрема увага приділяється також проблемі пропорційності результатів, які дають різні методи, та їх сприянню одержання додаткових мандатів великими або малими партіями.

Ключові слова: метод квот, метод дільників, квота Хейра, квота Друпа, квота Імперіалі, метод д'Ондрта, метод Сен-Лагюе, метод Імперіалі, датський метод.

В очередной части статьи, посвященной проблеме разработки избирательных систем, рассматривается вопрос перевода голосов в мандаты при пропорциональной избирательной системе партийных списков. Автор кратко описывает историю проблемы, определяет методы квот и делителей как основные разновидности способов перевода голосов в мандаты, а также приводит формулы расчетов для названных методов. Отдельное внимание уделяется также проблеме пропорциональности результатов, которые дают разные методы, и их содействию получения дополнительных мандатов большими или малыми партиями.

Ключевые слова: метод квот, метод делителей, квота Хейра, квота Друпа, квота Имперіали, метод д'Ондрта, метод Сен-Лагюе, метод Имперіали, датский метод.

In the next part of the article the author focuses on the issue of transfer of votes into the mandates in the party-list proportional representation systems. The author briefly describes the history of the problem and determines the method of quotas and divisors as the main methods to transfer votes into mandates. The formulas and calculations for these methods are also described in the article. Special attention is also paid to the issue of proportionality of the different methods' results and additional mandates given to parties.

Key words: quotient method of quotients, the method of divisors, Hare quota, Droop quota, Imperiali quota, d'Hondt method, Sainte-Laguë method, Imperiali method, Danish method.

Постановка проблеми. В гострій політичній боротьбі, яка протягом останнього десятиліття точиться в Україні, нерідко переможця від переможеного відділяють всього декілька мандатів у парламенті країни. Саме зміна виборчого законодавства у тій його частині, що стосується переведення голосів виборців у мандати, цілком може схилити шальки терезів на бік тієї чи іншої політичної сили, спотворивши або, навпаки, якомога більш точно відобразивши при цьому волевиявлення громадян. Дослідження наслідків обрання того чи іншого методу переведення голосів виборців у мандати за пропорційної або змішаної системи виборів має таким чином як практичне (застосування в якості політичної технології), так і теоретичне (визначення найбільш доцільного з точки зору вад і переваг методу) значення. В даній статті мова йтиме виключно про переведення голосів у мандати для пропорційної виборчої системи партійних списків, оскільки інший різновид пропорційної системи – система єдиного голосу, що передається, потребує окремого матеріалу для свого аналізу.

Аналіз досліджень і публікацій. В Україні дане питання практично не одержує окремого висвітлення, в той час як і на Заході (А. Лейпхарт, П. ді Кортона та інші), і в Російській Федерації (О. Іванченко, О. Киньов, В. Коматовський, А. Любарев та інші) воно одержує достатньо широке висвітлення. При цьому акцент робиться, як правило, саме на пошуку методів переведення голосів у мандати, які будуть забезпечувати максимально пропорційний їх розподіл щодо волевиявлення виборців.

Метою статті є узагальнення та систематизація способів переведення голосів виборців у мандати, визначення серед них більш та менш пропорційних варіантів, а також уточнення і узгодження категоріального апарату щодо досліджуваної проблеми.

Виклад основного матеріалу. Проблема переведення голосів виборців у мандати є відносно новим питанням у теорії виборчих систем. Фактично у сучасному вигляді її основні складові виокремилися лише в ХІХ ст. При цьому значний внесок у розробку різноманітних варіантів вирішення питання зробили

не лише і не стільки фахівці з політичних наук, скільки відомі математики.

Причини такої неуваги до переведення голосів виборців у мандати до XIX ст. цілком очевидні. Вибори були тісно пов'язані з існуванням демократії, а антична, зокрема Афінська, демократія послуговувалася методами заміщення керівних посад, які практично виключали потребу математичного переведення голосів у мандати. Як вказує один з перших дослідників історії виборчого процесу в світовому масштабі Ч. Сеймур, «афіняни вірили, що обрання з допомогою жереба є єдиною можливою системою в демократичній державі» [1, с. 2]. У Стародавньому Римі, де застосування жеребу збереглося, але переважно для обрання священнослужителів, питання переведення голосів у мандати не постало з іншої причини: в ході виборів застосовувалися механізми мажоритарної виборчої системи, за якої «переможець отримує все», а отже, додаткові уточнення і розрахунки не потрібні [1, с. 5-6].

Фактично два підходи до проведення виборів, описані вище, достатньо повно висвітлюють стан досліджуваної проблеми аж до епохи буржуазних революцій. При цьому симптоматично, що мотивація їх прихильників є діаметрально протилежною. В першому випадку акцент робиться на визнанні загальної некомпетентності пересічних громадян, а отже – на їх нездатності свідомо обрати своїх представників на керівні посади. Саме тому випадок, божественне провидіння дає більше право на владу, ніж воля співгромадян. У другому варіанті, навпаки, саме спільна воля більшості розглядається як єдино можливий спосіб заміщення представницьких посад у державі.

Певне комбінуння жеребкування та методу більшості, як проміжний варіант, почало застосовуватися в Італії (зокрема у Венеції), в епоху Середньовіччя. При цьому вибори проводилися у декілька стадій з таким розрахунком, щоб жереб дозволив уникнути корупції при визначенні кола кандидатів на посаду, але безпосередньо визначення переможця виборів носило раціональний характер [2, с. 151-153].

Справжньої актуальності проблема переведення голосів у мандати набуває лише після розповсюдження ідей пропорційного представництва, коли з'явилася потреба якомога більш точно розподілити мандати між списками кандидатів від політичних партій (або окремими кандидатами, як це має місце за системи єдиного голосу, що передається) відповідно до частки здобутих ними голосів виборців. І хоча сама ідея пропорційного представництва була висунута О. Мірабо, Л. Сен-Жюстом та іншими ще наприкінці XVIII ст., лише в середині XIX ст., коли з'явилися реальні передумови її втілення на практиці, проблема переведення голосів у мандати одержала практичні рішення. Найбільший внесок у розробку та реалізацію пропорційних виборчих систем на практиці в цей період зробили К. Андре, В. Консідеран та Т. Хейр [3, с. 4-5].

Утім, просте ознайомлення з назвами методів переведення голосів у мандати свідчить, що суттєвий внесок у розробку даної проблематики зробили і американські теоретики та практики, в тому числі батьки-засновники США приблизно на півстоліття

раніше, ніж європейські вчені [4, с. 200]. Разом з тим, як відомо, для США майже не характерне застосування пропорційних систем. Але при цьому федеративний устрій держави обумовив у США потребу розподілу і перерозподілу мандатів у федеральних представницьких органах між штатами, яка за своєю сутністю практично ідентична проблемі переведення голосів у мандати. Таким чином, американські та європейські вчені паралельно розробили майже тотожні методи, що можуть бути застосовані як для розподілу мандатів між списками партій відповідно до одержаних голосів виборців, так і між адміністративно-територіальними одиницями держави відповідно до кількості їх населення.

На сьогодні методи переведення голосів у мандати за пропорційної виборчої системи голосування за партійні списки прийнято ділити на дві великі групи: методи квот і методи дільників. При цьому нараховується більше 10 різноманітних варіацій їх реалізації лише в країнах Європи [5, с. 25].

Метод квот полягає у попередньому розрахунку кількості голосів виборців, які виборчий список партії або блоку повинен набрати для того, щоб одержати один мандат. Алгоритмічно його застосування передбачає три кроки: визначення типу квоти та її розрахунок; ділення кількості голосів, здобутих списком партії або блоку на квоту без залишку для визначення кількості здобутих нею мандатів; встановлення кількості нерозподілених після другого кроку мандатів та їх розподіл між списками.

Методи розрахунку квот різняться між собою у декількох площинах. З одного боку, це суто математичні відмінності, які стосуються лише порядку проведення розрахунків, але при цьому реально не впливають на одержуваний результат. Зокрема, квота Хейра та квота Німайера за результатами застосування є фактично ідентичними. Через цей факт часто в літературі вони згадуються як одна квота – квота Хейра-Німайера, що вірно з точки зору політичних наслідків, але не зовсім правильно по відношенню до математичних розрахунків.

Іншу групу відмінностей між квотами складають їх безпосередні наслідки для розподілу мандатів. Мова тут іде про два основних показники: ступінь пропорційності результатів розподілу мандатів між списками партій та блоків щодо частки набраних ними голосів виборців; «прихильність» квоти до партій з високими, середніми або низькими результатами виборів.

Крім того, як вказує П. ді Кортон, квоти прийнято ділити на два типи за ознакою їх природності та штучності. До числа природних без заперечень зараховується при цьому фактично лише квота Хейра [5, с. 26].

Саме квота Хейра, поряд квотами Друпа, Гогенбаха-Бишофа та Імперіалі найбільш часто аналізується у вітчизняній та зарубіжній науковій літературі [6; 5, с. 26; 7, с. 11-12].

Розрахунок квоти Хейра відбувається за формулою:

$$Q = V / S,$$

де Q – квота, S – кількість мандатів, які розігруються, V – кількість голосів виборців, здобутих у сумі списками партій та блоків¹.

¹ Далі по тексту значення символів зберігається.

При цьому її природний характер обумовлюється тим, що квота дорівнює тій кількості виборців (що проголосували на виборах), яку буде представляти власник одного мандата.

Втім, суто з математичної точки зору, такий підхід є не зовсім вірним, оскільки в реальності для гарантованого обрання достатньо набрати меншу кількість голосів мандатів, що і відображено у квоті Друпа:

$$Q = V / (S + 1) + 1.$$

Фактично саме на даній квоті ґрунтується система абсолютної більшості, за якої для перемоги необхідно набрати 50 % плюс 1 голос.

Квота Гогенбаха-Бішофа ґрунтується на тій самій ідеї, що і квота Друпа. Єдина її відмінність полягає в тому, що до розрахунку не береться той рідкісний варіант, коли одразу $S + 1$ списків наберуть однакою кількість голосів виборців, що точно дорівнюватиме $V / (S + 1)$. Відповідно квота Гогенбаха-Бішофа одержує такий вигляд:

$$Q = V / (S + 1).$$

За великої кількості голосів виборців результати застосування квот Друпа та Гогенбаха-Бішофа практично не відрізняються. Однак варто брати до уваги, що потенційно, особливо за невеликої кількості виборців, квота Гогенбаха-Бішофа може створити ситуацію, коли формальних переможців буде більше, ніж мандатів, що розігруються.

Чи не найбільш суперечливою можна вважати квоту Імперіалі, яка має штучно занижене значення через збільшення дільника не на одиницю, як у квоті Друпа, а одразу на два:

$$Q = V / (S + 2).$$

Певна штучність квоти Імперіалі обумовлює її критику. Відповідно до математичних розрахунків визнано, що в загальному випадку, чим вищою є квота, тим менш вигідно це для партії, яка одержала найбільшу кількість голосів виборців [7, с. 12]. Отже, застосування квоти Імперіалі нерідко може розглядатися як штучний спосіб спотворення пропорційності результатів виборів на користь правлячої партії, яка прагне зберегти за результатами нових виборів своє панівне становище. Аргумент, відповідно до якого застосування даної квоти дозволяє мінімізувати кількість мандатів, які залишаються нерозподіленими, не може компенсувати диспропорційність одержуваних з її допомогою результатів.

Після визначення квоти, на другому кроці, відбувається ділення кількості голосів, одержаних кожним списком кандидатів, на виборчу квоту. Від результату ділення відкидається дробова частина, а одержане ціле число і визначає кількість мандатів, які список одержує за результатами первинного розподілу.

Втім, на практиці повного розподілу досягти одразу майже ніколи не вдається, а тому виникає потреба у вторинному розподілі мандатів, які залишилися.

Методи вторинного розподілу мандатів у вітчизняній літературі фігурують під різними назвами, що створює враження їх надзвичайної різноманітності, хоча на практиці існує лише 6 дійсно відмінних між собою та розповсюджених методів [5, с. 101].

Метод найбільших дільників (також відомий як метод д'Ондта, метод Джефферсона та метод найбіль-

шого середнього) вперше був запропонований Т. Джефферсоном та спочатку застосовувався для розподілу місць у нижній палаті парламенту США між штатами [4, с. 199-200]. Для кожного списку розраховується середній показник за формулою:

$$A_i = V_i / (S_i + 1),$$

де A_i – середній показник списку, V_i – кількість голосів, одержаних списком, S_i – кількість мандатів, одержаних списком при первинному розподілі.

За умови, якщо нерозподіленими після первинного розподілу залишилися N мандатів, N списків з найбільшим значенням A_i одержують мандати при вторинному розподілі.

Метод найменших дільників (також відомий як метод Адамса або модифіковане правило найбільшого середнього) за методом розрахунку загалом аналогічний до попереднього, але при цьому його застосування обмежене через непридатність його в випадків, коли список при первинному розподілі неодержав мандатів:

$$A_i = V_i / S_i$$

Метод рівних пропорцій (також відомий як метод Хантінгтона, метод Хілла або метод середнього геометричного) передбачає дещо складніший розрахунок середнього показника:

$$A_i = V_i / \sqrt{S_i * (S_i + 1)}.$$

З 1941 р. даний метод почав застосовуватися для розподілу мандатів на виборах до Конгресу США [3, с. 6].

Метод середнього гармонійного (також відомий як метод Діна) технічно є чи не найбільш складним з точки зору проведення розрахунків, але при цьому, на думку деяких дослідників (зокрема, О. Іванченка, О. Киньова та А. Любарєва [6]), забезпечує високу пропорційність результатів порівняно з іншими методами:

$$A_i = V_i / (2 / (1 / S_i + 1 / (S_i + 1))).$$

Втім, даний метод має той самий недолік, що і метод найменших дільників, – він непридатний для застосування в ситуації, коли є списки, що не одержали при первинному розподілі жодного мандату.

Метод середнього арифметичного (також відомий як метод Сен-Лагюе, метод Вебстера, метод непарних чисел та метод найбільших фракцій) також має американське походження і передбачає розрахунок середнього показника за такою формулою:

$$A_i = V_i / (S_i + (S_i + 1)) / 2.$$

Нарешті, метод найбільших залишків (також відомий як метод Вінтона, метода Гамільтона та метод Хейра) є чи не найбільш розповсюдженим та відносно простим для розрахунків, при тому що він забезпечує і достатньо високу пропорційність результатів розподілу мандатів. Спосіб розрахунку дещо відрізняється від попередніх п'яти методів, оскільки порівнюються не середні показники списків, а залишки від ділення одержаної ними кількості голосів на виборчу квоту:

$$R_i = V_i \bmod Q,$$

де R_i – залишок від ділення, V_i – кількість голосів, одержана списком, Q – квота.

Слід вказати, що Ю. Шведа вказує також на існування не тільки другого, але і третього рівня розподілу мандатів. Його існування можливе лише в тому випадку, коли вибори проводяться за змішаною

системою, а законодавством передбачене відділення спеціальних компенсаторних мандатів (часто це робиться за рахунок встановлення нефіксованого кількісного складу палат парламенту). В такому разі партії, які одержали відсоток мандатів менший, ніж відсоток здобутих ними голосів, можуть одержати додаткові мандати для одержання більш пропорційного розподілу місць у парламенті [8, с. 283].

Метод дільників порівняно з методом квот має одну суттєву перевагу: за його застосування не виникає проблеми розподілу мандатів на другому або третьому рівні, оскільки всі мандати розподіляються одразу. Це досягається за рахунок ділення кількості голосів, здобутих кожним списком, на послідовний ряд чисел. За умови, якщо необхідно розподілити N мандатів, серед усіх результатів ділення вибирається N найбільших чисел, і, відповідно, кожен список одержує стільки мандатів, скільки таких відібраних результатів він має. Загалом прийнято виділяти п'ять основних методів дільників. Математична відмінність між цими методами полягає в тому, яка саме послідовність чисел застосовується.

Метод д'Ондта передбачає ділення на послідовний ряд цілих чисел, починаючи з одиниці із кроком 1 (1, 2, 3, 4, 5...). За результатами застосування він багато в чому збігається з методом Джефферсона, хоча і був винайдений пізніше – лише наприкінці XIX ст.

За методом Сен-Лагюе застосовується так само послідовний ряд цілих чисел, починаючи з одиниці, але вже з кроком 2 (1, 3, 5, 7, 9...).

У Скандинавії до методу Сен-Лагюе було внесено певну корекцію: в якості першого числа у послідовності застосовується не одиниця, а 1,4. Такий метод одержав назву скандинавського або модифікованого методу Сен-Лагюе.

В Данії в пошуках підвищення ступеня пропорційності одержуваних результатів пішли ще далі і збільшили крок між числами до трьох (1, 4, 7, 10, 13...). Через обмеженість його розповсюдження за ним закріпилася назва «датський метод».

Нарешті, метод Імперіалі загалом повторює метод д'Ондта, але при цьому ряд чисел починається не з одиниці, а з двійки (2, 3, 4, 5, 6...).

Зрозуміло, що, з точки зору політичної науки, найбільш принциповим є питання впливу застосування того чи іншого методу на **ступінь пропорційності результатів** розподілу мандатів щодо волевиявлення виборців та сприяння одержанню додаткових мандатів партіями з високими, середніми або низькими результатами.

Першою ґрунтовною спробою ранжувати методи переведення голосів у мандати за рівнем пропорційності можна вважати класифікацію Ж. Блонделя. Вона враховує, щоправда, методи розподілу голосів не лише між списками партій, але і між окремими кандидатами, а тому включає також систему єдиного голосу, що передається, на додаток до розглянутих нами вище методів. Саме система єдиного голосу, що передається, називається Ж. Блонделем найбільш пропорційною, за нею в порядку спадання пропорційності йдуть метод Сен-Лагюе, метод д'Ондта та квота Хейра у поєднанні з методом найбільших залишків [9, с. 171].

Однак уже в 1971 р. дане ранжування, створене всього двома роками раніше, було піддане критиці з боку Дж. Лузмора та В. Хенбі, які довели, що квота Хейра у поєднанні з методом найбільших залишків є більш пропорційною, ніж метод Сен-Лагюе та метод д'Ондта (щодо співвідношення пропорційності двох останніх, вони погоджувалися з Ж. Блонделем). У 1985 р. підтвердив висновки щодо хибності розрахунків Ж. Блонделя та розширив дане ранжування А. Лейпхарт, чий варіант класифікації став майже класичним. Нижче він наводиться у порядку від найбільш пропорційного до найменш пропорційного методу: квота Хейра у поєднанні з методом найбільших залишків; система єдиного голосу, що передається; модифікований метод Сен-Лагюе; квота Імперіалі у поєднанні з методом найбільших залишків; метод д'Ондта; метод дільників Імперіалі (в тексті назви дещо різняться). Слід зазначити при цьому, що А. Лейпхарт аналізує також і немодифікований метод Сен-Лагюе, який вважає тотожним за рівнем пропорційності до квоти Хейра у поєднанні з методом найбільших залишків, але не включає його до своєї класифікації через відсутність випадків застосування даного методу на практиці [9, с. 175-178]. Не було включено до класифікації А. Лейпхарта і низку інших методів, що робить її неповною, а отже, залишає питання щодо визначення більш та менш пропорційних методів переведення голосів у мандати.

Симптоматично, що і досі однозначного трактування даного питання в політичній науці не існує. Це зумовлюється різними підходами до визначення ступеня пропорційності результатів. Традиційно ступінь пропорційності визначається величиною відхилення результатів голосування від результатів розподілу. Але при цьому рахуватися може або сума відхилень для всіх списків відсотків набраних списком голосів (відсоток від загального числа голосів, поданих за списки, допущені до розподілу мандатів) від відсотку одержаних ним мандатів, або ж сума відхилень для всіх списків числа голосів, поданих у список, поділеного на кількість здобутих ним мандатів, від середнього значення цього показника для всіх мандатів. Слід додати, що відхилення при визначенні суми в обох випадках враховуються за модулем.

Незалежно від того, який з названих способів визначення пропорційності результатів застосовувати, найбільш непропорційні результати дає метод Імперіалі практично незалежно від способу вторинного розподілу, з яким він застосовується [6; 10, с. 199]. При цьому як метод, так і квота Імперіалі дають додаткові переваги партії, що має найбільшу підтримку виборців, а за умов невеликої кількості мандатів, що розподіляються, та застосування загороджувального бар'єру може скластися ситуація, коли навіть ті списки, які подолали загороджувальний бар'єр, не одержать жодного мандату [3, с. 4].

Разом з тим, питання щодо того, який метод є найбільш пропорційним, залишається відкритим. Ранжуючи за цим критерієм методи квот, дослідники традиційно віддають перевагу квоті Хейра у поєднанні з методом найбільших залишків [6; 10, с. 199]. При цьому вона розглядається як така, що дає і більш пропорційні результати порівняно з методами дільників, коли

рівень пропорційності визначається за відхиленням відсотка зданих мандатів від відсотка набраних списком голосів.

Однак якщо ступінь пропорційності розраховується на основі ціни мандата (кількості голосів, поданих за список, що припадають на один мандат, здобутий цим списком), то розрахунки, проведені на реальних даних результатів виборів А. Любаревим, засвідчують, що найбільш пропорційні результати здатний показувати датський метод [6].

Утім, єдності щодо цього також немає. Так, Е. Картер, посилаючись на Р. Катца, називає метод дільників д'Ондта найбільш непропорційним, модифікований метод Сен-Лагюе – таким, що займає середнє положення, а немодифікований метод Сен-Лагюе – найбільш пропорційним [10, с. 199]. Ю. Шведа також наголошує на наявності критики даного методу за непропорційність одержуваних результатів, але при цьому слушно вказує і на ще одну ваду – під час вторинного розподілу мандатів перевагу за умов застосування даного методу одержують великі партії, в той час метод модифікований Сен-Лагюе цієї вади позбавлений [8, с. 282].

Що ж стосується методів вторинного розподілу мандатів, то тут традиційно критиці піддається метод д'Ондта, оскільки за умов його застосування більші партії, вірогідно, отримають додаткові мандати за рахунок менших партій. Утім, поширеність критики може пояснюватися і поширеністю його застосування в Європі, а отже – наявністю значної фактичної бази для його аналізу. Так, існує думка, що втрата мандатів меншими партіями є прийнятною платою за зменшення «ціни мандата», оскільки чим меншою є ціна мандату, тим меншим у загальному випадку має бути відхилення між ціною мандату для різних списків [5, с. 103].

Разом з тим, розрахунки А. Любарєва показують, що найбільш пропорційних результатів можна досягти

за умов застосування методу середнього гармонійного. При цьому даний метод може показувати результати, які за рівнем пропорційності є близькими до датського методу. Але такі переваги нівелюються неможливістю його застосування у чистому вигляді у випадку, коли при первинному розподілі список не одержав жодного мандату [6].

Що ж стосується української практики, то слід визнати, що в даному питанні вітчизняне законодавство є ілюстрацією зваженого та раціонального підходу. Так, діючий виборчий закон для виборів народних депутатів передбачає у частинах 7-9 ст. 98 застосування квоти Хейра у поєднанні з методом найбільших залишків [11], а дана комбінація, як було показано вище, може вважатися однією з найбільш сприятливих для пропорційного представництва та недискримінаційних щодо малих партій, як було показано вище.

Висновки. Проведений аналіз показав, що, незважаючи на різноманітність методів переведення голосів виборців у мандати, однозначної відповіді на питання щодо того, який саме метод забезпечує найбільш пропорційний результат розподілу мандатів, не існує. Серед методів квот найбільш доцільним можна вважати поєднання квоти Хейра з методом найбільших залишків, серед методів дільників – метод Сен-Лагюе та датський метод. Найменш доцільним є застосування квоти Імперіалі та методу дільників Імперіалі, а також методу дільників д'Ондта. Маніпулювання методами не лише спричиняє при цьому зміну пропорційності результатів, але і може надавати переваги великим (метод Імперіалі, метод д'Ондта) або малим (метод Сен-Лагюе, датський метод) партіям. Враховуючи це, в українському законодавстві слід передбачити інструменти запобігання кон'юнктурній зміні методів переведення голосів у мандати задля одержання правлячою партією додаткових мандатів на наступних виборах.

ЛІТЕРАТУРА

1. Seymour C. How the world votes; the story of democratic development in elections. Vol.1 / C. Seymour, D. P. Frary. – Springfield, Mass., C. A. Nichols, 1918. – 406 p.
2. Очерки по истории выборов и избирательного права: [учебное пособие] / Отв. ред. Н. А. Богодарова. – М. : Символ, 2002. – 692 с.
3. Коматовский В. К вопросу о распределении депутатских мандатов в условиях пропорциональной избирательной системы между списками кандидатов [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.vladimir.izbirkom.ru/etc/vystuplenie_vn.pdf.
4. Клима Р. Математика выборов / Р. Клима, Дж. Ходж. – М. : Издательство МЦМНО, 2007. – 224 с.
5. Grilli Di Cortona P. Evaluation and optimization of electoral systems / P. Grilli Di Cortona, C. Manzi, A. Pennissi, F. Ricca, B. Simeone. – SIAM, 1999. – 230 p.
6. Иванченко А. В. Пропорциональная избирательная система в России : история, современное состояние, перспективы / А. В. Иванченко, А. В. Кынев, А. Е. Любарев. – М. : Аспект Пресс, 2005. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.vibory.ru/Publikat/PES/ch-4-3.htm>.
7. Дослідження найбільш поширених у світі пропорційних виборчих систем і перспектив їх запровадження у національне державотворення та правотворення: Аналітична доповідь / [за заг. ред. к.філос.н. О. А. Фісуна]. – К. : ШСД, 2007. – 120 с.
8. Шведа Ю. Р. Выборы та виборчі системи. Європейські стандарти та досвід для утвердження демократії в Україні / Ю. Р. Шведа. – Львів, 2010. – 462 с.
9. Grofman V. Electoral laws and their political consequences / V. Grofman, A. Lijphart. – Algora Publishing, 1986. – 335 p.
10. Carter E. L. The Extreme Right in Western Europe: Success Or Failure? / E. L. Carter. – Manchester University Press, 2005. – 271 p.
11. Закон України «Про вибори народних депутатів України» // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2012. – № 10-11. – Ст. 73.

Рецензенти: **Іванов М. С.**, д.політ.н., професор;
Простова О. І., к.політ.н.

© Чупрін Р. В., 2012

Дата надходження статті до редколегії 15.03.2012 р.

ЧУПРІН Роман В'ячеславович – кандидат політичних наук, старший викладач кафедри політичних наук Чорноморського державного університету імені Петра Могили, м. Миколаїв, Україна.

Коло наукових інтересів: виборчі системи та геополітика.